

אורנה שניידר

הבאת קטן לבית כנסת המתח בין אידאל חינוכי לסוגיה הלכתית

האידאל החינוכי הבא לידי ביטוי במקורות חז"ל, רואה בחינוך הקטנים למצוות בכלל, ואת חינוך הקטנים לתפילה בבית כנסת בפרט, חוויה תיאולוגית מכוננת הדרושה להבניית נפשו הדתית של הילד הרך, חוויה שמטרתה להשריש את האמונה ויראת השמים בליבם של הקטנים. אולם החל מהמאה ה-16, מציאות חינוכית זו בה קטנים שוהים בבית הכנסת, הפכה גם למציאות אנטי-חינוכית. במקורות מתוארות התנהגויות בלתי הולמות של קטנים המפריעים למהלך התפילה, ומתוך כך גם פוגעים בכבוד המקום שהוא בבחינת "מקדש מעט". מציאות חדשה זו הניבה דיונים הלכתיים סביב סוגיית הבאת קטן לבית הכנסת.

עיון במקורות התורניים מלמד כי המתח התמידי שבין האידאל החינוכי לסוגיה ההלכתית נשאר שריר וקיים לאורך כל הדורות, אולם הלך והתעצם במאות האחרונות עד הגיעו לשיאו בעידן הפוסט-מודרני בשל מאפייני התקופה. בנוסף, נמצאו הבדלים במגוון דרכי ההתמודדות של הממסד התורני עם סוגיה זו, הבדלים הנובעים מרוח המקום ומרוח התקופה המשקפים את המגמות חברתיות שרווחו בקהילות השונות.

א. מבוא: חינוך למצוות בגיל הרך

החינוך הפשוט מתחיל משבא הילד לכלל איזו הכרה, והחינוך המדעי מתחיל משיצא לאויר העולם, והאמוני מהתחלה היצרית: 'והתקדשתם והייתם קדושים' (ויקרא יא, מד) (הרב קוק, מידות הראי"ה, אמונה, א)

להגות היהודית תפיסה פילוסופיה חינוכית המעלה על נס את אידאולוגיית החינוך¹ והלימוד בגיל הרך, כמשרישה את יסודות האמונה שיהיו את התשתית הרוחנית להתפתחותו של הילד. אחד המעמדים החינוכיים המרכזיים המתוארים במקרא, שלו שותפים גם הטף, הוא מעמד הקהל. מעמד זה מקפל בתוכו את עיקרי התורה, ובמקביל גם מייצג נאמנה את יסודות ההווה החינוכית של היהדות: "הקהל את העם, האנשים והנשים והטף... למען ישמעו ולמען ילמדו

1 על משמעות המושג חינוך על פי הרמב"ם ראה אצל ד' אוקס, "הגדרת המושג חינוך מפי הרמב"ם", ספר זיכרון לר' יחיאל יעקב ויינברג, ירושלים תש"ל, עמ' רלז-רמ.

ויראו את ה' אלהיכם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת. ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו ליראה את ה' אלהיכם" (דברים לא, יב-יג). הגמרא מנסה להבין את תפקיד הטף במעמד זה, שכן בגיל הינקות הטף עדיין אינו מסוגל להבין את המתרחש סביבו ובעיקר אינו מסוגל לקלוט את גודל המעמד. נימוק להבאת הטף למעמד זה מצאנו בגמרא: "אם אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע, טף למה באין? כדי ליתן שכר למביאייהן" (חגיגה ג ע"א).² תשובה זו סתומה שכן כביכול הבאת הטף היא לטובת ההורים בלבד, הייתכן? הבנת התפיסה החינוכית של חז"ל תסייע לרדת לעומקה של תשובת הגמרא.

החינוך למצוות בגיל הרך הינו מובנה, מדורג ומורכב משני שלבים בהתאם להתפתחותו של הילד.

1. החינוך הבלתי-מודע, ההולם את המושג "טרום גיל חינוך למצוות".
2. החינוך המודע, התואם את המושג ההלכתי "גיל חינוך".

1. החינוך הבלתי-מודע: "טרום גיל חינוך למצוות"

מסביר האברבנאל (דברים לא, יג) על מטרת הבאת הטף למצוות הקהל: "ועל הטף ביאר ואמר ובניהם אשר לא ידעו – ישמעו וילמדו ליראה את ד', רוצה לומר שבבואם בימים שתחול בהם חובת שמירת המצוות וקיומן, יקל משא האבות וטרחם המוטל עליהם להביאם בעול-מלכות-שמים, במה שקדם להם מההרגל בקטנותם לבוא שמה... ועל זה אמרו 'ליתן שכר למביאייהם' – והשכר הוא היה קלות הטרחה להביאם ליראה את ד' ולשמור מצוותיו, מפני ההרגל והמנהג הקודם עליהם, לבוא שמה ולשמוע את דברי-התורה". אף על פי שאין דעת הילדים דעה גמורה ואין הכרתם מלאה ולכן גם אינם בני כוונה, ישתתפו הקטנים מכורח ההרגל. לשלב הבלתי-מודע תפקיד מהותי להמשך תהליך החינוך; מצד השפעת שבכוח מעשה המצווה כשלעצמו על עושיה, שיש בה כדי להכניס בעושה רוח קדושה וטהרה. הטף אמנם אינם מסוגלים לקלוט המראה הנשגב, אך מעמד זה עשוי להשפיע עליהם שלא מדעת שכן החינוך האמוני הוא החינוך הרחני, מתחיל אפילו בשלב מוקדם ביותר, כבר בשלב היצירה ומשפיע על הבסיס האמוני של האדם.³ תפיסה חינוכית זו רואה את חוויות הילדות כמטביעות חותם עז על נפשו של הילד. האווירה שבה הילד חי והתייחסות הסובבים אותו משפיעות על ההתנהגויות הערכיות ופועלות על חינוכו, מזרזות למצוות ומחזקות את האמונה בה'. בהתאם לגישה חינוכית זו, מצאנו מרבתינו שדיברו על השפעה סגולית שיש לאווירת קודש על נפש הילד הרך והתינוק.⁴ מסופר בגמרא על

2. בהתאם לכך מציינים שתי מטרות בהכאת קטנים לבית הכנסת: א. כדי ליתן שכר למביאייהם; ב. כדי שתיכנס בהם יראת שמים. ר' יצחק בן משה, אור זרוע, ח"ב הלכות שבת, ירושלים תשל"ב, סימן מח.

3. הרב קוק, מידות הראי"ה, אמונה, א, ירושלים תשמ"ח; הרב ש' ישראלי, "חינוך למצוות", עמוד הימיני, ירושלים תשנ"ד, עמ' תטו-תכ.

4. ברנז'ה ז"ל כתב בתקופתנו הרב בוגין: "הרוצה להכניס קטן המוטל בעריסה לבית הכנסת כדי שידבקו אזניו בדברי תורה מותר וברוך הוא". הרב יצחק בוגין, בית יהודה, ירושלים תשס"א, סימן ט יג.

ר' יהושע בן חנניה, שבהיותו תינוק "היתה אמו מולכת עריסתו לבית הכנסת" בשביל שיתדבק אזניו בדברי תורה (ירושלמי, יבמות פ"א ה"ו, ח, ב) ובכגרותו רדש עליו רבו, רבן יוחנן בן זכאי: "אֲשֶׁרִי יוֹלְדָתוֹ" (אבות ב, ח).⁶ כדי לעודד מנהג זה בתקופת חז"ל (ברכות יז ע"א) מצאנו את דברי רב לר' חייא: "נשי במאי זכין, באקרורי בנייהו לבי כנישתא" (באיזו זכות נשים זוכות? שמטריחות עצמן להביא בניהן לבית הכנסת).⁷

הרב הירש⁸ ממשיך גישה הינוכית זו הרואה חשיבות עליונה בהתחלת גיל החינוך כבר כינקות: "אנשים רבים אהבים לדחות את התחלת החינוך, וטענתם מכילה טעות מזיקה ביותר... לפי דעתי הגיל המכריע בחינוך... הוא גיל הינקות — שנת החיים הראשונה ולכן המשימה החינוכית מתחילה כבר בגיל הינקות".

גם השל"ה⁹ רואה את תחילתו של החינוך עוד בטרם מבין הילד, אולם מצביע על נקודת התחלה מאוחרת יותר: "עיקר ויסוד גדול גידול בנים... על כן צריך להרגילו ולהנכו במידות טובות וישרות מעת שיוכל לדבר... ויתחיל בו מבן שנתיים או שלוש שנים להדריכו בכל... כי אמרו רבותינו ז"ל "ינקותא כלילא דוורדא" — כל מה שקונה בנפשו בילדותו נשאר כן בטבע קיים כל ימיו...".

2. החינוך המודע: "גיל חינוך"¹⁰

השלב השני בחינוך למצוות מתחיל כאשר הילד מגיע לידי שליטה הכרתית,¹¹ החינוך המודע; כשהילד מסוגל להבין במעשהו, שזה מכניס בו, מכוח ההכרה וההבנה, את הנכונות לקיים המצוות.¹² בהלכה מוכח חיוב מדרבנן להרגיל את הקטן במצוות שיתחייב בהן בגדלותו,¹³ כדי שיהא מחונן ורגיל למצוות.¹⁴ "חנך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה" (משלי כב, ו) שאף על פי שהוא קטן ואינו בר חיוב במצוות, יש לו לקיים אותן מדין חינוך.

- 5 חשוב לצייין כי אין הכוונה שהייתה אמו מביאה את העריסה בזמן תפילה, אלא כשעת לימוד תורה.
- 6 נפסק בשולחן ערוך: "מאיתי מתחיל ללמד בנור? משיתחיל לדבר, מתחיל ללמדו תורה צוה לנו משה, ופסוק ראשון מפרשת שמע, ואח"כ מלמדו מעט מעט" (יורה דעה, רמה ה), אף על פי שבגיל זה ודאי אין הילד מבין את פירוש הפסוק. ובגמרא (כתובות נ ע"א) נמצאת הרכה שבגיל הרך יהא אדם "מגלגל" עם בנו, ורש"י פירש שאם מסרב ללמוד יגלגל עמו כנחת. אבל מגיל שש יש כבר עניין לנהוג בתוקף.
- 7 בתקופה מאוחרת יותר, במאה השמינית, אף שמענו על מנהג של הבאת בנות ישראל קטנות לבית הכנסת (מסכת סופרים פ"ח הלכה ו).
- 8 הרב שמשון רפאל הירש, יסודות החינוך (י' עמנואל, עורך), א', תל אביב תשי"ח, עמוד לו; ב', עמוד מג.
- 9 ר' ישעיהו הורוביץ, שני לוחות הכרית, ירושלים תשס"ג, שער האותיות אות ד' — דרך ארץ יד-טו.
- 10 לא נרחיב בהסברת מושג זה מאחר וגילאים אלו אינם רלוונטיים לנושא מאמר זה. הפניות מתאימות לגבי המלצות לחינוך לפי גיל ראה באנציקלופדיה תלמודית, ערך חינוך, ירושלים תשמ"ב, עמ' קסז.
- 11 הרב ש' אבינר, החינוך הטבעי, בית אל תשנ"ב, עמ' 10-11.
- 12 הרב ש' ישראלי, "שליבים במצוות החינוך למצוות", תושב"ע, כג (תשמ"ב), עמ' כא-יז.
- 13 יומא פב ע"א; סוכה ב ע"ב; גזיר כס ע"א.
- 14 רש"י, סוכה ב ע"ב ד"ה מדרבנן; חגיגה ו ע"א ד"ה קטן.

אולם, גיל חינוך אינו שווה בכל המצוות, אלא כל מצווה ומצווה היא לפי עניינה. קיימות שתי הבחנות במקורות היהודיים לגבי קביעת גיל חיוב חינוך:

1. **הבחנה אוניברסאלית – גיל כרונולוגי של הילד**,¹⁵ כגון: בן חמש-שש חייב אביו לחנכו למצוות סוכה, לאכול ולישון בה (שו"ע או"ח סי' תרמ ב), לעניין שמיעת תקיעת שופר: "חד אמר שית כבר שבע, וחד אמר כבר תשע כבר עשר" (יזמא פב ע"א). מסכם הרב אבינר¹⁶ ואומר כי לפי רוב הפוסקים, גיל החינוך הממוצע לכל המצוות הוא גיל 6-8, כיוון שבגיל זה מניחים שהילד מסוגל לעמוד בדרישות חינוכיות.

2. **הבחנה אינדיבידואלית – גיל שכלי**: בהתאם ליכולת קוגניטיבית של כל ילד וילד. כגון בדברי הברייתא: "קטן היודע לנענע – חייב בלולב, יודע להתעטף – חייב בציצית. לשמור תפילין – אביו לוקח לו תפילין, יודע לדבר – אביו מלמדו תורה וקריאת שמע" (תוספתא חגיגה א, ב; סוכה מב ע"א).

לסיכום יש לומר כי הכלל הקובע לגבי גיל החינוך: אם אין בו הבנה – אין בו חיוב חינוך "ודע דשיעור חינוך במצוות עשה הוא בכל תינוק לפי חריפותו וידעתו בכל דבר לפי עניינו... אבל החינוך בלא תעשה בין של תורה בין של דבריהם הוא בכל תינוק שהוא בר הבנה..." (משנה ברורה סעיף ג, על ר' יוסף קארו, שו"ע, או"ח, סימן שמג).

כוף דבר: מהמקורות שהובאו לעיל, משתקפת ההבנה בדבר חשיבותה הגדולה של השרשת יסודות האמונה החל מקטנות כבר בשלב הבלתי מודע והמשכו לשלב המודע.

ב. מה לתינוק בעריסה בבית הכנסת?

מעמד הקהל שמייצג את ההווייה החינוכית של היהדות ברבר שיתופם של הטף בחווייה הרוחנית, היווה את האסמכתא הרעיונית לבעלי התוספות בעניין חינוך קטן "ועל זה סמכו להביא קטנים לבית הכנסת" (חגיגה ג ע"א ר"ה כדי ליתן שכר למביאייהו). עוד קודם לכך מתוארת בגמרא הנהגתה של אמו של ר' יהושע: "היתה אמו מולכת עריסתו לבית הכנסת בשביל שיתדבקו אביו בדרכי תורה" (ירושלמי, יבמות פ"א ה"ו, ה, ב). עריסת גידולו של ר' יהושע בבית הכנסת שימשה תשתית רוחנית לגרולתו העתידית בתורה. ממקורות אלו למדנו על חשיבות הבאת קטן

15 גיל כניסה לבית ספר משלב בין גישת הגיל הכרונולוגי וגישת הגיל השכלי: "יהושע בן גמלא תיקן שיהו מושיבין מלמד תינוקות בכל מדינה ומדינה בכל עיר ועיר ומבניסין אותן כבן שש כבן שבע... אמר ליה רב לרב שמואל בר שילת: עד שית לא תקביל מכאן ואילך קביל" (בבא בתרא כא ע"א). בחירת גיל זה מלמדת כי חז"ל השכילו להבין כי ילדים קטנים יותר מתקשים לעמוד בדרישות חינוכיות. לכן אין לזלזל בחינוך של הגיל הרך ואף ראוי להשתדל לפתוח בעבודה החינוכית כמה שיותר מוקדם. אף חז"ל לא קבעו גיל כרונולוגי אבסולוטי לכניסת ילד לבית הספר, אלא המליצה בין שש לשבע שנים, מה שמלמד על הבנתם את התפתחות הילד, כי יש עדיין ילדים בני שש שיתקשו להיכנס למסגרת ממוסדת. יוצא מכך, כי ילדים קטנים יותר על אחת כמה וכמה שאינם בשלים לחינוך פורמאלי וקוקים לדרכי חינוך בלתי-פורמאליות ועקיפות. בחינוך צריך לגלות גמישות ולהתאים את הדרישות ליכולתו של הילד.

16 הרב א' אבינר, אמות החינוך, מעלה אדומים תשנ"ח, עמ' 19.

לבית הכנסת בזמן לימוד תורה, אולם חשוב לציין כי אין המדובר עדיין בהבאת תינוק בזמן תפילה.

על הבאת קטנים לבית הכנסת שלא בזמן לימוד תורה, אלא דווקא בזמן תפילה, אנו שומעים מעדויות החל מהמאה ה-13. נעיין להלן בספרות התורנית, ומתוך כך ננסה להצביע על המגמות החברתיות שדווחו במרוצת הדורות. את העדויות שנמצאו נחלק לשתי גישות מרכזיות המייצגות את המתח שבין אידאל חינוכי לסוגיה הלכתית.

ג. בין אידאל חינוכי לסוגיה הלכתית

גישה 1 – אידאל חינוכי "ולמדתם אותם את בניכם"¹⁷

בהתאם למהות גישה זו, הרואה את האידאל החינוכי כגורם מכריע בהבאת הילד לבית הכנסת, נציג את המקורות. המקורות יובאו בצורה מדורגת, בהתאם לזמן ולמרחב בהם משלבים את הילד בתפילת המבוגרים בבית הכנסת, ולא בהתאם לסדר הכרונולוגי של המקורות.

נקודת הזמן הממוקרת והספציפית בה הורשו להביא ילדים מתוארת בספרות ההלכה של המאה ה-15. מצאנו כי המקורות מעודדים הבאת קטן לבית הכנסת בזמן קריאת מגילה.¹⁸ "מנהג טוב להביא וכו': כדי לחנכם במצות פרטומי ניסא. ומטעם זה נוהגין הקהל לקרות אלו הפסוקים בקול רם, שהם עיקר התחלת הנס וסופו... כדי לעורר הקטנים שלא יישנו ויתנו לבם על הקריאה, ומקרין אותם הפסוקים כדי לחנכם".¹⁹ יש לשים לב כי המניע להבאת ילדים איננו רק לשם מצוות חינוך לקריאת מגילה, אלא גם לשם קיום מצוות "פרסום הגס". מעבר למטרה החינוכית גרידא של חינוך הקטנים, מהמקור משתקפת רגישות לקטן והתחשבות בצרכיו ההתפתחותיים מתוך רצון עז להגביר את שותפותו במעמד הקריאה. לאור זאת, ניתנות הוראות לבעל הקורא, לשתף את הקהל בקריאת פסוקים גבזרים ובלבד שהקטנים יהיו קשובים. בנוסף, מתוך דאגה לעתידם החינוכי של הילדים, מוסיף שם החפץ חיים סיבה נוספת לשיתוף הקטנים בקריאת המגילה "שישמעו בצבור כדי לחנכם שגם בגדולתם ישמעו בצבור".²⁰ בעל חמדת ימים אף מעצים את מקומם של הילדים בבית הכנסת ומבקש "דאוי לנהוג וטוב להביא קטנים וקטנות... ומנהגם של ישראל תורה היא שנהגו להלבישם מחלצאות ולתת מעות פורים ומיני מתיקה, כי עיקר השמחה תלייה בהם".²¹

במקביל למקורות שהתמקדו רק בקריאת המגילה, קיימים מקורות ספורים שאף הרחיקו לכת, והרחיבו את מרחב הזמן והמקום של הימצאותו של הקטן בבית הכנסת לקיום יום יומי,

17 דברים יא, יט.

18 ר' יוסף קארו, שו"ע אורח חיים, הלכות מגילה, סימן תרפט סעיף א, ו.

19 משנה ברורה, הלכות מגילה, סי' תרפט סעיף ו ס"ק טז-יט.

20 החפץ חיים, ביאור הלכה על משנה ברורה, הלכות מגילה, סי' תרפט סעיף ו ס"ק טז-יט.

21 נתן העוזי, חמדת ימים, ח"ב עב ע"א. חי במאה ה-17. יש המייחסים ספר זה לנתן העוזי הידוע מכת שכתו צבי (אצל ש' גליק, מקורות לתולדות החינוך היהודי, ניו יורק תשס"א, כרך ב' עמ' 443-444).

בזמן התפילה, ובנוסף גם הטילו על התינוקות תפקידים כדי לשלבם במערך התפילה. המקורות מצביעים על עלייה הדרגתית במהלך הדורות באחריות שמוטלת על הקטן. מצד אחד, תפקידים שהופכים להיות יותר ויותר משמעותיים בקהילת המתפללים, ומצד שני, מצביעים גם על הארכת זמן שהיית הקטן בבית הכנסת.

בתחילה, מצאנו במאה ה-13 תפקיד מינורי שהוטל על הילדים, המצביע על שהות מינימאלית: "מביאים התינוקות לנשק התורה כדי לחנכם ולזרזם במצוות".²² במאה ה-16 נוספו תפקידים המצביעים גם על הארכת זמן שהותו של הקטן בבית הכנסת: "וילמד בניו הקטנים חלק לעולם הבא, כי מיד שהתינוק עונה אמן יש לו חלק לעולם הבא",²³ "מיד משיתחיל הנער לדבר, מנהיגו ומוליכו בבית הכנסת ומלמדו לענות **אמן וקדיש וקרושה וברכו ופסוק ראשון של קריאת שמע ויתורה ציוה לנו משה**".²⁴ במאה ה-19 חלה אף התפתחות בתפיסת מקומו של הקטן והוא זוכה לבצע פעולה שהייתה שמורה בעבר למבוגר: "**ומצוות גלילה** אף כי רבה היא, נהגו לכבד אף לקטנים שיש בהם דעת להבחין דבר עניין שבקרושה בכרי לחנכם במצוות".²⁵ ובמאה ה-20 אף הגדילו לעשות והילד מהווה מעין שליח ציבור לתפילת שבח לקב"ה: "מעמידים עלם קטן חמוד מול היכל הקודש ושר השיר הזה (**אנעים זמירות**) בשפה ברורה ובנעימה, ממש משיבת נפש".²⁶ כינוי הילד בתואר "עלם קטן חמוד" משקף יחס של אמפתיה ואהרה לילד הרך המנעים בקולו זמירות ושבח לקב"ה.

לדירם של מקורות אלו, האידיאל החינוכי הוא המוביל את הרצון לשלב את הילדים בתפילת המבוגרים. המקורות מעודדים הבאת קטן לבית הכנסת ומתוך תפיסה חינוכית זו, אף חלה עלייה הדרגתית במשך הדורות, הן בזמן שהותו של הקטן בבית הכנסת והן בכמות ובסוג התפקידים המוסלים עליו.

אולם יש להבחין בין המקורות מהמאות הראשונות למקורות של ימינו; במאות הראשונות אכן היה מדובר בילדים קטנים מאוד, אבל החל מהמאה ה-19 קיימת עלייה הדרגתית באחריות שמטילים על הילד, בד בבד כנראה עם עלייה בגיל הילד.

אולם מול המצדדים בגישת השגת האידיאל החינוכי שבהבאת קטן לבית הכנסת, כולל שיתופו במערך התפילה, קיימים מקורות אחרים הרואים בעין ביקורתית הימצאותם של הקטנים בבית הכנסת. המתנגדים מגייסים לעזרתם את ההלכה. להלן נציג את דבריהם של המתנגדים להבאת קטן לבית הכנסת על פי חלוקה לסוגי הנימוקים.

- 22 ר' יצחק בן משה, אור ורוע (אצל הרמ"א, אור"ח הלכות קריאת ספר תורה, סימן קמט סמ"ק ח).
 23 משנה ברורה, הרמ"א, אור"ח, הלכות תפילה, סימן קכד סעיף ז.
 24 ר' אליהו ב"ר אלקנה קפשאלי, מאה שערים, כרך ב', שער השעים ושבע, ירושלים תשס"א, עמ' תקב.
 25 משנה ברורה, הלכות קריאת ספר תורה, קמו ס"ק ז.
 26 ר' אפרים גרינבלט, שו"ת רבבות אפרים, ברוקלין תשל"ה, ה, סי' רלו, בשם ר' משה מימון, רב קריית אתא בשנת 1993. השימוש במושג "עלם" רומז על ילד בוגר יותר.

גישה 2: סוגיה הלכתית "מצווה הבאה בעבירה"²⁷

נפתח תחילה במקור הקדום ביותר שהתנגד להבאת קטנים לבית הכנסת, מדרש אליהו רבה.²⁸ האגדה שלפנינו נוקטת באמצעים טרגיים כדי להבהיר בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים מה דינו של המביא תינוק המפריע לתפילת הציבור.

מעשה באדם אחד שהיה עומד הוא ובנו בבית הכנסת, וכל העם עונין אחר העובר לפני התיבה הללויה, ובנו עונה דברים של תיפלות. אמרו לו: ראה בנך שהוא עונה דברים של תיפלות. אמר להם: מה אעשה לו תינוק הוא ישחק. שוב למחר עשה כאותו עניין, וכל העם עונין אחר העובר לפני התיבה הללויה והוא עונה דברי תיפלות. אמרו לו: ראה בנך שהוא עונה דברים של תיפלות. אמר להן: מה אעשה תינוק הוא (ישחק). כל אותן שמונת ימי החג ענה בנו דברים של תיפלות ולא אמר לו דבר. אמרו לא יצאת אותה שנה ולא שנתיים ולא שלשה, עד שמת אותו האיש, ומתה אשתו ומת בנו ומת בן בנו, ויצאו לו חמש עשרה נפשות מתוך ביתו, ולא נשתייר לו אלא (זוג אחד של) שני בנים בלבד. אחד חוגר וסומא ואחד שוטה ורשע.²⁹

האב ומשפחתו הנענשים דורות רבים מצביעים על גישתו הנחרצת של מדרש האגדה: אין להביא קטנים המפריעים לתפילת המתפללים.

מכאן נצביע על המהפך בגישה ובנימת הדברים כלפי הבאת קטן לבית כנסת, מהפך שהחל במאה ה-16. ריבוי המקורות ומגוון הדרכים בניסיונות ההתמודדות עם הבעיה, מצביעים על תופעה חברתית חדשה של הבאת ילדים קטנים לבתי הכנסת הפורעים בציבור המתפללים ומסיטים את כוונתם. רבני הדור מנסים להתמודד עם התופעה החדשה במספר דרכים, כשבכל הדרכים יש יסוד מארגן אחיד והוא היסוד ההלכתי.

1. בעיות עקיפות – בעיה אמרציונאלית

ר' מנחם יהודה לונגנו, שכתב ביקורות רבות כלפי בני דורו במאה ה-16, לא חסך שבטו ויצא חוצץ בדבריו נגד המציאות הבלתי נסבלת שרווחה בימיו: "בזמן הזה יש טף בא לבית הכנסת כדי לתת עונש למביאייהם, לפי שהוא בא לחלל קדושת בית אלוקינו ולשחוק בו כברחובות קריה. יקומו לצחק זה עם זה, זה מצחק עם זה וזה מכה את זה. זה מרנן וזה בוכה, זה מדבר וזה צועק, זה רץ אילך וזה רץ אילך... ויש אשר יעשה צרכיו בבית הכנסת, ואז כולם יצעקו מים מים. ויש אשר ייתן אביו בידו ספר, והוא ישליכו לארץ או יקרעהו לשנים עשר קרעי. סוף דבר, מקול שטותם כוונת המתפללים נפסדת ונמצא שם שמים מתחלל, והמביא טף בזה האופן לבית הכנסת, אין ראוי לו לקוות על זה שכן, כי אם לדאוג מן הפורענות".³⁰

27 רמב"ם, פירוש המשניות, מסכת סוכה ג, א.

28 מקור זה חריג כשל העברה שבאותן שנים דווקא לא נמצאו מקורות המתנגדים להבאת קטן לבית הכנסת.

29 אליהו רבה (איש שלום – ערך לדפוס), פרשה יד ד"ה מעשה באדם אחד.

30 רבי מנחם בן יהודה לונגנו, דרך חיים, ברוקלין תשמ"ו, פ דף ע ע"ב.

החכם לזוננו מתאר בהרחבה את המציאות המזעזעת שרווחה בדורו. בדבריו מעלה החכם מספר בעיות הלכתיות שנוצרו כתוצאה מהימצאותם של קטנים בבית כנסת:

1. חילול קדושת בית הכנסת.
 2. הפרעה לכוונת המתפללים.
- שתי סיבות נוספות מובאות בהמשך ספרו ומתייחסות להשלכות חינוכיות מרחיקות לכת: "ולא עוד אלא שלפעמים גם האבות משחקים עמם 'למען ספות הרוה את הצמאה' (דברים כט, יח), והיותר רע יגדלו הנערים על זה המנהג הרע והתכונה הזרה, וכל אשר יגדלו עוד יוסיפו סרה להכזות בעיניהם ענין בית הכנסת וקדושתו ולא יתנו כבוד לתורה, וכיוון שעבר אדם עבירה ושנה בה, הותרה לו כי יזקין ממנה לא יסור".³¹
3. גרירת האבות למשחק עם הקטנים.
 4. ההתנהגות המזלזלת בכבוד בית הכנסת תשתרש בקטנים גם לעתיד.
- גם מאוחר יותר, במאה ה-18 באיטליה, קיימות עדויות להוויה חינוכית בעייתית בבתי הכנסת, עליה התריע בכאב גדול החיד"א: "ראיתי רוב העולם מרקדקים להתחסר, שסוברים בדעתם שמצוה עושים להביא ילדיהן לביהכנ"ס, אף קטן שלא הגיע לחינוך. והנה טועים טעות גדולה – כי לא זו בלבד דלאו מצוה עבדי, אלא אף זו עבירה גדולה היא בידם, שהחינוקות מבלבלין אותם ואת כל העולם בצעקתם. והאב טרוד מאוד בהשגחתו על התינוק, עד שאינו יכול להתפלל אפילו בלא כוונה".³² החיד"א מאמין בציבור כי מניעים חינוכיים עומדים בבסיס הבאת הקטנים לבית הכנסת. לעומתו, חכם ספרדי אחר מאותה תקופה, ר' יצחק ב"ר אברהם מולכו, חושף את הסיבה האמיתית שלדעתו הביאה להחמרת המצב בבתי הכנסת, סיבה שאינה נובעת מתוך אידיאל חינוכי: "ומקילים בכבוד המקום ועשו בתי כנסיות שהן מקדש מעט מערת פריצים, וכונתם הוא להקל על אמם (=אמותיהם) שיהיו פנויות, על כן, מן החיוב הוא להודיע, וכל העם ישמעו ויראו כי כל העם בשגגה".³³ המציאות המתוארת בקטע, בה ביקשו הגברים להקל על נשותיהם, משתלבת עם תנועת ההשכלה שסחפה את נשי איטליה לרכוש השכלה עברית כללית,³⁴ ושינתה כנראה את מאזן חלוקת הסמכויות בבית, עד כי הגברים טלטלו עימם את הקטנים לבית הכנסת ובלבד שנשותיהם יוכלו לנוח מעמל כפיהן.³⁵
- מהמקורות ראינו כי גדולי הדור מנסים למגר את המציאות החברתית שבה חברי קהילה כופים על באי בית הכנסת את הבאת ילדיהם הקטנים, תופעה שהחלה מתפשטת בקרב ציבור

31 שם, דף קיז ע"ב.

32 החיד"א, שו"ת יוסף אומץ, ירושלים תשכ"א, סב.

33 ר' יצחק ב"ר אברהם מולכו, אורחות יושר, תל אביב תשל"ה.

34 ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, כרך ב', תל אביב תרפ"ח, עמ' 5 (הקדמה).

35 גם בימינו עולה מציאות חברתית זו ביתר שאת בעקבות תנועות חברתיות שונות: "איין זה סוד שיש הורים

שמביאים את הילד לבית הכנסת בשבתות ובחגים לא כדי לחנכו במצוות אלא כדי 'להרציא' אותו מן הבית, או

מפני שאין מי שישמור עליו בבית, או כדי לשחרר את האמא מהטיפול בו" (הרב א' אבינר, אמונת החינוך,

מעלה אדומים תשנ"ח, עמ' 35).

המתפללים. באמצעות ההלכה מצביעים על ההשלכות ההלכתיות העקיפות הנוצרות מעצם הבאת קטן לבית הכנסת.

במקביל להלכה, פועלים הרבנים בדרך אמוציונאלית, על ידי הפחדות ואיומים. הרבנים מגיבים בסגנון נחרץ ובוטה שאינו משתמע לשתי פנים: אין להביא קטנים לבית הכנסת ומי שיביא צפוי לעונש.

2. בעיות ישירות – בעיה רציונאלית

דרך התמודדות נוספת עם הבעיה החברתית של הבאת קטן שאינו מתפלל לבית הכנסת היא דרך רציונאלית, שכלתנית, הפעלת לחץ על ידי העלאת הבעיות ההלכתיות הישירות. ציון ההכשלות ההלכתיות של הזורים, החוטאים כלפי ציבור המתפללים וכן כלפי עצמם בהבאת הילד לבית הכנסת: "אסור להושיב תינוק לפניו בשעת התפילה"³⁶. וההסבר לכך הוא "המתפלל צריך שיכוון ליבו... ולא יחשוב בדברים שיש בהם קלות ראש: ...ואסור לאדם לנשק בניו הקטנים בבהכ"נ"³⁷ כדי לקבוע בלבו שאין אהבה כאהבת המקום"³⁸. בעיה הלכתית נוספת נוצרת כתוצאה מחוסר בשלותו הפיזית של הילד: "היה עומד בתפילה, והשתין תינוק בבית הכנסת – ישתוק עד שיביאו מים... או יהלך לפניו ד' אמות, או לצדדיו, או יצא מבית הכנסת ויגמור"³⁹.

סוגיה מורכבת נוספת עימה מתמודדים המקורות היא הבעיה ההלכתית הנוצרת בשל הפרעת קטן בזמן תפילת שמונה עשרה, תפילה בה אסור לזוז ואפילו לרמוז. הן הפוסק הספרדי, החיד"א, והן הפוסק האשכנזי, החפץ חיים, התייחסו לסיטואציה זו, אולם פסיקתם ההלכתית שונה. בשני המקורות מתואר מצב בו פוצח תינוק בככי המפריע כמובן לתפילת הסובבים, ואביו הנמצא אף הוא באמצע תפילת שמונה עשרה, מבחינת הדין אינו יכול להפסיק בתפילתו ולהתפנות להרגעת הקטן כדי שיחדל מבכיו.

לפי החיד"א "בשמונה עשרה דאפילו אם נאמר שהוא צורך התפילה או טירחא דציבורא א"א להתיר וכל שכן לילך ולכן, נצרך לומר דאסור בכל. הני כשתינוק בוכה ומבלבלו יתחזק בתפילתו ומן השמיים יעזרוהו ומשום טירחא דציבורא יקצר ולא יאריך. אבל לא להפסיק ברמזים וכל שכן בהילוך"⁴⁰. בכל מצב אסור להורה לזוז.

לעומת זאת, לפי החפץ חיים "לא יפסיק בתפילתו, ואפילו ברמיזה בעלמא אסור. אם לא

36 החיד"א, ברכי יוסף, אורח חיים, ירושלים תשכ"ד, סימן צו ס"ק א.

37 סיבה אחרת שהזכיר בימינו: "ומדוע אין מנשקים קטנים בבית הכנסת כדי שלא יגלה ברכים את אהבתו להם יותר מאהבת המקום. ואבי מורי אמר כדי לא למשוך את העין שלפעמים שולטת עין הרע בקטנים ובהצלחתם של הגדולים וברכת בניהם וזרעם". (ע' מלמד, מסורת התפילה ושורש המנהג לעדת ישראל, ברוקלין תשס"א, עמ' 110).

38 הרמ"א, אורח חיים, הלכות תפילה סימן צח סעיף א.

39 ר' יוסף קארו, שו"ע אורח חיים, צ, כו. והוסיף על כך הרמ"א: "יותר טוב לילך למקום אחר ולא לשתוק, שמא ישחה כדי לגמור את כולה ויצטרך לחזור לראש".

40 החיד"א (לעיל הערה 36), סימן קד ס"ק א-ד.

לתינוק הבוכה מותר לו לרמוז בידיו כדי שישתוק ולא יטרירו מתפילתו, ואם אינו מועיל, ירחיק את עצמו ממנו ולא ידבר עמו.⁴¹ לפי הפוסק הספרדי – חייב להמשיך על אף ההפרעה למתפללים מכיוון שאינו נחשב אונס, וזאת לעומת הפוסק האשכנזי – המתיר לאב לרמוז ואפילו לזות, כי נחשב כאונס, בהתאם למצב של נחש סב על עקבו.⁴²

הגדיל לעשות מבחינה הלכתית הרב וסרמן, רב קהילת גבעתיים, והקל בהלכה כדי לפתור מצוקה שנוצרה בבתי הכנסת בעירו. "ואכן, פעמים שילדים קטנים מתחילים לבכות בזמן תפילת שמונה עשרה, ומפריעים לכל הציבור. אם האב אינו נמצא במקום – רשאי גם אדם אחר להפסיק את תפילתו, ולהוציא את הילד החוצה. ואע"פ שלא הוא שגרם להפרעה, מכל מקום, אם הוא מעריך שהבכי אכן מפריע לריכוז בתפילה, שהיא בגדר מצות דרבים, רשאי היחיד אף לחטוא כדי להציל את הרבים ממכשול. ומצוה על העומד בסמיכות לילד להוציאו ולזכות בכך את הרבים."⁴³ דברי הרב וסרמן משקפים מציאות חברתית קשה עוד יותר, מציאות בה האב כלל לא נמצא ליד הבן הבוכה. כתוצאה מכך מקלים בהלכה על ידי הענקת אפשרות גם למתפלל שאינו האב "לחטוא", כלומר, להפסיק באמצע תפילת שמונה עשרה ובלבד שתופסק ההפרעה. במקביל לניסיונות למגר את התופעה החברתית הנידונה בדרכים רציונאליות – הצגת הבעיות ההלכתיות לצד הטפות אגרסיביות הפונות לרגש, אנו עדים החל מהמאה ה-17 למקורות המבינים כי אינם יכולים עוד להתמודד עם התופעה וכי המציאות החברתית חזקה מכול. אי לכך, אנו שומעים על היתרים להבאת קטן בזמן התפילה, מתן לגיטימציה לתופעה, אולם יש להתחשב בגבולות ובסייגים ההלכתיים.

ד. הלכה למעשה⁴⁴

1. תנאים להבאת קטן לבית הכנסת

ערויות קשות על המציאות החברתית שרווחה החל מהמאה ה-17, שלא פסחה גם על קהילות ספרד וגם על קהילות אשכנז, אילצה את פוסקי הדור ודרשניו להתמודד בכאב עם המציאות שהוכתבה על ידי העם. "ומאנה נפשי מה שראיתי בדורנו בהמוני העם, שנוטלים בחיקם את הילדים, והם כבן שנה או שנתיים, ובאים לבית הכנסת".⁴⁵

41 משנה ברורה, אורח חיים, הלכות תפילה, סימן קר ס"ק א. מצב זה שווה ערך למצב אחר המתואר בשו"ע אורח חיים, סי' קר ס"ק ג: אפילו נחש כרוך על עקבו, לא יפסיק. אבל יכול לילך למקום אחר כדי שיפול הנחש מרגלו.

42 בהתאם לכך גם אצל הרב שלמה אבינר, עם כלביא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 22-27: "אף באמצע שמונה עשרה, אם הילד גורם להפרעה רצינית, על ידי בכי וכדומה, ואין אפשרות להרגיעו, יש להפסיק, ולהרחיקו למקום שאין קולו נשמע למתפללים, ולחזור לחפילתו (להתחלת הברכה שפסק בה)".

43 הרב א' וסרמן, "הוצאת ילד בוכה מבית הכנסת", תחומין, יג (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 194-199.

44 בבא קמא קל ע"ב.

45 הרב מולכו (לעיל הערה 33).

מציאות קשה של אנרכיה בבתי הכנסת מתוארת בפולין כמאה ה-17: "רעה גדולה שנעשה בין בני עמנו בעוונותינו הרבים, שגם כן... שמביאים ילדים וילדות הקטנים לבית הכנסת, אשר הם פחותים מג' שנים ועדיין לא הגיעו לחינוך, שאינם יכולים לעלות ברגליהם (על פי חגיגה א, א), אין אומר ואין דברים בפיהם ואין מלה בלשונם... וע"י זה מחטיאים גם כן את הרבים, שגם הן שוחקים ושורקים ויניעו ראשם אליהם ומבטלים תפלתם... ויש להכריז בבית הכנסת בקנס שלא יביאו ילדים קטנים לבית הכנסת, עד שיהיו בני ה' שנים או עד שיתחילו לילך לבית המדרש ללמוד, ואז יתנו וימסרו אותם ביד המלמדים להדריכם בדרך ישרה לענות אמן על כל ברכה וברכה".⁴⁶ לצד תיאור המציאות החמורה שאף גורמת לעבירה הלכתית, מנסה הפוסק למגר את התופעה בשלוש דרכים: 1. הטלת קנס כספי; 2. תנאי סף להבאת הקטן – גיל כרונולוגי, החל מגיל חמש. אנו עדים לתנאי נוסף מאותה תקופה ומאותו אזור בו קובעים באופן נחרץ כי "אותן שרצים ושבים בבית הכנסת בשחוק, מוטב שלא להביאם". בהתאם לתפיסה החינוכית המייצגת את גיל חינוך למצוות המודע:⁴⁷ גיל שכלי וגיל כרונולוגי; 3. הצעה אופרטיבית להורים – רק לאחר שילמד אצל המלמד כיצד להתנהג בכבוד בבית הכנסת.⁴⁸

מהמקורות הקדומים שהובאו עד כה ראינו כי המקורות היהודיים לדורותיהם שמרו על גבולות ברורים ותנאים מגבילים להבאת קטן. אולם החל מהעשורים האחרונים, מחליפה גישה ליברלית המוגשת בנימה רכה וסובלנית את הגישה הנחרצת.

רבני הציונות הדתית ראו ביתר הבנה את הימצאותם של קטנים כתפילה במציאות בה קשה חינוך הדור. "יש להביא לבית הכנסת רק ילד המסוגל לשבת ליד הוריו בשקט ובנימוס על מנת שיתפלל, או לכל הפחות יושפע מהאווירה של קדושה של בית כנסת".⁴⁹ דברי הרבנים סובלניים ומתחשבים בחוסר יכולתו של הילד ובמקביל גם גמישים בעצות הניחנות להורה. כך גם דברי הרב אליעזר מלמד: "לא ניתן לקבוע מהו הגיל המתאים להבאת הקטנים לבית הכנסת, כי הדבר תלוי באופיו של הילד. יש ילדים שכבר מגיל חמש מסוגלים לשבת בשקט כל התפילה, ויש שאפילו בגיל עשר אינם מסוגלים לכך. וההורים צריכים להדגיל את ילדיהם בנחת לשבת לידם בשקט ובכבוד כפי כוחם. ואם במקרה הילד יתחיל להפריע, לא נורא, אלא יש להוציאו בנחת מבית הכנסת, ולדבר על ליבו שלא יפריע יותר. ואם נראה שאינו מסוגל לשבת זמן רב בתפילה, יש להביאו לבית הכנסת לזמן קצר, עד שיתרגל לשבת כל התפילה".⁵⁰

יש לציין כי שונה התמודדותם של רבני הציונות הדתית עם התופעה לעומת הדורות הקודמים. העידן הפוסט-מודרני הציב אתגר בפני החברה הציונית-דתית. מצד אחד, עולמה של ההלכה

46 ר' יהודה ליב ב"ר משה מינדן, שירי יהודה, תנ"ז, כד ע"א-כה ע"א (אצל ש' גליק, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ניו יורק תשס"א, כרך א, עמ' 235-236).

47 כפי שפורט בפרק הראשון של מאמר זה.

48 אברהם אבלי הלוי גומבינר, מגן אברהם, ישראל תשמ"ג, סימן קכד ס"ק יא.

49 הרב אבינר (לעיל הערה 16), עמ' 35.

50 <http://www.inn.co.il/Beshcva/Article.aspx/8241>

שהוא קבוע ויצוק, מוחלט, תובעני, ציווי, מסגרותי, אובייקטיבי ובעיקר – מחויב, מצד שני, התרבות הפוסט-מודרנית שהיא דינאמית ומשתנה, יחסית, ליברלית, מתייחסת לאדם ולא למסגרות, סובייקטיבית ובלתי יציבה⁵¹ עד כדי גזילת מעמדה האובייקטיבי של הדת.⁵² במציאות זו לכודים בין שני כוחות מנוגדים: "עולם קודש" ועולם ה"חול",⁵³ דבר שהביא את רבני הציונות הדתית להתמודד עם סוגיה הלכתית זו שהלכה והעצימה לסוגיה חברתית. גישה זו הרואה ב"חול" וב"קודש" תפיסות מנוגרות, מתבטאת במתח התמידי שבכחירת דרכי חינוך הילדים ברורנו, במעשה הזינוכי היומיומי.⁵⁴ מצד אחר, התפיסה החינוכית של ה"קודש" הבאה לידי ביטוי במקורות חז"ל, רואה בחינוך הקטנים למצוות בכלל, ואת חינוך הקטנים לתפילה בבית כנסת בפרט, כתוויה תיאולוגית מכוננת הדרושה להבניית נפשו הדתית של הילד הרך, חוויה שמטרתה להשריש את האמונה ויראת השמים בליבם של הקטנים. אולם מצד שני, נוצרה מציאות אבסורדית בה לא די שהקטנים אינם מסוגלים להתפלל, אלא הבאתם מפריעה לכל מהלך התפילה, ומתוך כך גם פוגעים בכבוד המקום שהוא בבחינת "מקדש מעט".

"פתרונה למלכוד זה של המתח שבין הדת לעולם המודרני הוא בתגובה הכוללת את שתי היחידות – הן את שימור התכנים המסורתיים והן את הממרים המודרניים".⁵⁵ בהתאם לכך פועלים רבני הציונות הדתית הן בתוכן הדברים והן בסגנון. מבחינת התוכן, ניתנת להורה מידת עצמאות גדולה, חופש בהתאם לרווח בעידן הפוסט-מודרני.⁵⁶ בהתאם לכך, ההורה עצמאי להחליט בכוחות עצמו באילו מצבים ראוי שיביא את בנו הקטן לתפילה ובאילו מצבים הדבר רק יזיק. בנוסף קיימת הבנה והכלה להתנהגותו הבלתי בשלה של הילד הרך ובהתאם לגישה זו גם סגנון הדברים. הדברים מנוסחים בצורה מתונה, להבדיל מהסגנון הביטה וההחלטי שאפיין את הרבנים במאות הקודמות.

- 51 ר' ויילאם, השקפה פוסט-מודרנית על חינוך, תל אביב 1999, עמ' 9-17; ר' אבירם, "מערכת החינוך בחברה הפוסט-מודרנית: ארגון אנומלי בעולם כאוטי", חינוך בעידן השיח הפוסט-מודרני, אילן גור-זאב (עורך), ירושלים תשנ"ז, עמ' 103-114; ג' זיוון, "ציונות דתית אחרת – ממודרניזם לפוסט-מודרניזם", מאה שנות ציונות דתית, רמת גן 2003, עמ' 323-329.
- 52 מ' ארנד, חינוך יהודי בחברה פתוחה – ציוני דרך, רמת גן תש"ס, עמ' 106-109; ד' זוהר, מחויבות יהודית בעולם מודרני, ירושלים 2003, עמ' 32-37.
- 53 א' לות, "ציונות דתית", בתוך י' יוכל, ד' צבן וד' שחר (עורכים), זמן יהודי חדש, 2, ירושלים 2007, עמ' 94-103; ד' שורץ, אמונה על פרשת דרכים: בין רעיון למעשה בציונות הדתית, תל אביב 1996, עמ' 176-181; ב' פריינטה וא' אור, "החברה הציונית-דתית בישראל – זהויות בקונפליקט? באיזה מובן?", מגמות, מר"ב (2006), עמ' 247-276.
- 54 מ' ארנד, המתח הדתי בתקופה פוסט-מודרנית, פרקי חינוך והוראה – אסופת מאמרים, ירושלים תשס"א, עמ' 206-218; ע' שרמר, מצד אחר לדיון בפוסט מודרניות ובאתגריה לחינוך הדתי, הגות בחינוך היהודי, 2000, עמ' 89-96.
- 55 א' שביא וד' שורץ, "המפעל הציוני הדתי לנוכח עולם מודרני", מאה שנות ציונות דתית, א' שביא וד' שורץ (עורכים), רמת גן 2003, עמ' 12.
- 56 ר' אבירם, "מערכת החינוך בחברה הפוסט-מודרנית: ארגון אנומלי בעולם כאוטי", חינוך בעידן השיח הפוסט-מודרני, א' גור זאב (עורך), ירושלים תשנ"ז, עמ' 106.

2. "אם אני לי מי לי?"⁵⁷ – אחריות קהילתית

הקהילה הספרדית במאה ה-18 בחרה להתמודד עם התופעה בצורה מקומית, קהילתית. הימצאותם של קטנים המפריעים לציבור המתפללים חייבה אותם לחפש פתרונות בדרכים יצירתיות שינטרלו את ההפרעה על ידי ריכוזם של הילדים מחוץ לבית הכנסת ומינוי אחראי⁵⁸ שידריך את הקטנים בתפילתם. "פרנסים" היו מתמנים ברוב הקהילות הספרדיות. הם היו משגיחים על התנהגות הילדים בבית הכנסת ומראים להם את סדר התפילה. הילדים לא היו יושבים בבית הכנסת על יד אבותיהם, אלא על ספסלים מיוחדים שעמדו סמוך לכניסת הבית.⁵⁹ יתרון כפול לסידור זה: האחד מצד האב שהתאפשר לו להתפנות לתפילתו, והשני – מצד הילד שזכה לקבל הדרכה והכוונה כיצד להתפלל. מעניין לשמוע את דבריו של הרב האשכנזי פישהויף, המתקנא במנהגן של קהילות ספרד: "מה יפה ונעים מנהג הספרדים שבבתי כנסיות שלהם עומדים כל הנערים ביחד, גדולים וקטנים, וממונה אחד עומד עליהם ומקל ורצועה בידו ומשגיח עליהם שיתפללו בכונה ויעמדו באימה ויראה ולא ישיחו שיחת חולין, והלואי שינהגו כך בכל הקהילות,"⁶⁰ כי על הרוב אין האב משגיח על בנו, כי טרוד הוא בעבודת הקודש להתפלל בכונה ושלא להפסיק אפילו בדבור קטן, ולפעמים הוא בוש להוכיח בנו בעונות הרבים אשר לו, כי בעצמו אינו נזהר מזה."⁶¹

דגם קהילתי זה שימש ברבות הימים השראה לתקנוני בתי כנסת ציוניים-דתיים שנכתבו בימינו במספר יישובים. בתקנונים אלו קיימות הוראות מפורשות לגבי כניסת קטן לבית כנסת; גיל הילד, קטע התפילה.

1. תקנון בית הכנסת בעין-הנצי"ב⁶² בו יש הדרגתיות בהתאם ליכולות הילד.

"השתתפות הילדים בתפילה;

קבלת שבת – מגיל הגן ואילך.

בשחרית – מגיל ביה"ס.

ההורים חייבים להקפיד על כך, שאותם ילדים שאינם נכנסים לבית הכנסת, לא יסתובכו בסביבתו בעת התפילה.

57 רברי הלל הזקן: "אם אין אני לי, מי לי. וכשאני לעצמי, מה אני. ואם לא עכשיו, אימתי". משנה, אבות א, יד.

58 לפי המובא בכתבתו של ברנפלד, תפקיד הפרנס היה כזו: "מנהג בידם (של הקהילה הספרדית בהמבורג) לחוק את שלטונם ולהכביד את שעבוד היחידים – למנות את זה שאינו מוצא חן בעיניהם פרנס על הציבור. מוכן שאין בוררים ליחיד כזה התמנות יפה, אלא זו שאי אפשר לקבלה. למשל, מנהג יפה הוא בקהילות ספרדיות שאין ילדים נכנסים לבית הכנסת ויושבים במקומם על יד אבותיהם: אלא סמוך לכניסת הבית עומדים ספסלים בשביל תינוקות של בית רבם. שם הם יושבים בשעת התפילה, ושני 'פרנסים' עומדים להשגיח עליהם וללמדם סודי רבם". ש' ברנפלד, העולם יא (1923), עמ' 896.

59 ר' אליעזר פאפן, פלא יועץ. חי במאה ה-18 (אצל ש' גליק, מקורות לתולדות החינוך היהודי, ניו יורק תשס"א, כרך ב', ערך 5 "ילדות" הערה 199, עמ' 572).

60 מרבכים אלו אפשר ללמוד כי בקהילות אשכנז לא הייתה יוזמה קהילתית מעין זו.

61 ר' משולם זלמן פישהויף, בתוך "מקור חכמה" לר' יששכר בער בר' פתחיה, ברלין תע"א.

62 עין-הנצי"ב שייך לתנועת הקיבוץ הרתי. מתוך התקנון סעיפים 8-11.

ילדים למטה מגיל הגן יכולים להצטרף להוריהם בליל שבת לאחר 'קדיש יתום' שלפני ארון עולם'. ברוקר – לאחר 'מזמור שיר ליום שבת' שלפני 'אנעים זמירות'. ההורים מתבקשים להקפיד על כך, שהילדים לא יכנסו קודם לכן. ההורים חייבים להקפיד על כך, שאותם ילדים שאינם נכנסים לבית הכנסת, לא יסתובבו בסביבתו בעת התפילה".

2. תקנון בית הכנסת בנווה דניאל⁶³

"ראוי להביא ילד לבית הכנסת במידה והוא:

- מבין שבית הכנסת הוא מקום קדוש;
 - מסוגל לשמור על ניקיון גופו וניקיון בית הכנסת (אין להאכיל ילדים באולם בית הכנסת או בעזרת הנשים);
 - יושב ליד הורה ושומר על שקט.
- ניתן להביא ילד שאינו עומד בדרישה הראשונה, אם הוא עומד ביתר הדרישות".

שני תקנונים אלו מצביעים על ניסיון לסגור את הפרצות על ידי קביעת מסגרת מחייבת לכלל הציבור.

בואנו להשוות בין שתי היוזמות הקהילתיות, הקהילה הספרדית במאה ה-18 לעומת קהילות בתי הכנסת של ימינו, נמצא מספר הבדלים:

אחריות האב	ספרד – מאה 18	בימינו
מקום מושבם של הילדים	מנוטרל ע"י העברת הסמכות למשגיח מחוץ לבית הכנסת	האב האחראי הבלעדי
זיקף התפילה	כל התפילה	בתוך בית הכנסת, ליד האב
יחס לילד	נחית	בהדרגה בהתאם לגיל הילד מכבד ומעריך את יכולותיו

בשני המקרים שצוינו לעיל, מדובר ביוזמות מקומיות של קהילות המנסות לגדר את הפרצות בהתנהגות הילדים, אולם נמצאו הבדלים מהותיים בין הקהילה הספרדית במאה ה-18 ובין הקהילות בימינו.

ההבדלים מתייחסים למקומו של האב בחינוך הילד וכן ליחס הקהילה לילד.⁶⁴ בעבר – הוצאו הילדים, תרתי משמע – הוצאו מסמכות ההורה וכן הוצאו לגמרי מחוץ למבנה בית הכנסת, דבר שמצביע על יחס נחות. לעומת זאת, בימינו, הקהילה מכניסה את הילד לתוך בית הכנסת ומחזירה את האחריות לאב, וכל זאת מתוך כבוד ואמפתיה כלפי הילד, מתוך רצון

63 יישוב קהילתי דתי בגוש עציון - <http://sites.google.com/site/gcvabin/%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%94%D7%9B%D7%A0%D7%A1%D7%AA>

64 מסקנות אלו מתייחסות למקורות שהוכאו בעבודה זו בלבד ואינן מתיימרות להכליל.

לשלבם בהדרגה בתפילת הקהילה כדי להתגבר על מאפייניו של העידן הפוסט-מודרני של שלילת כל סמכות.⁶⁵

אי אפשר לסיים סקירה הלכתית זו ללא התייחסות מגרדית להיבט הנשי המאפיין את השיח הרתי של העידן הפוסט-מודרני.⁶⁶ סוגיית תפילתן של נשים בתחומים השייכים מלכתחילה לעולם הגברי, כמו תפילה בבית הכנסת, חריגה שבעתים. נפתח תחילה בעיון במקורות המזוהים עם אנשי הציונות הרתית המתייחסים להבאת קטנה לבית הכנסת ונמשיך במקומן של אמהות עם תינוקות בבית הכנסת.

ה. תפילת נשים

1. קטנות בבית כנסת

מקורות מועטים נתנו דעתם להבאת בנות קטנות לבית הכנסת. ממקור מהמאה ה-17 עולה התנגדות נחרצת כלפי הבאת הקטנות, המלווה בנימה בוטה. ר' יהודה ליב ב"ר משה מינדן כתב: "אבל ילדות כלל אין להביא בבית הכנסת בקנס, כי לית בהן צורך".⁶⁷ למקור זה מצטרף מקור נוסף מהמאה ה-20 המתנגד אף הוא, הרב אברהם שלום שאקו בן אדמו"ר שלום בן דוד בן יחיא: "ילדות אין להביא כלל לבית הכנסת. מקומן אצל אמותיהן בעזרה או בבית".⁶⁸

לעומת זאת, שני מקורות אחרים מהמאה ה-20 מציעים להביא קטנות, אולם עדיין תוך שמירה המסגרת של גילן הצעיר: כך הרבי מליובאוויטש – "ומעשה רב (בהסכמת גדולי ישראל) שגם ילדות קטנות באות עם אבותיהן לבית הכנסת (לא רק לעזרת נשים) ואפילו לאחר גיל שלוש שנים – כל זמן שלא הגיעו לכלל חינוך והבנה בעניין זה".⁶⁹

הרב שלמה אבינר המזוהה עם הציונות הרתית אף מגדיל לעשות ומעודד הבאת קטנות: "יש ערך גדול בהבאת ילדים קטנים או ילדות קטנות לבית הכנסת, כדי שיתחנכו לתפילה... כדי שישפגו קדושה".⁷⁰

ממקורות אלו למדנו כי בשנים האחרונות, במקומות מסוימים, מקומן של הבנות הקטנות בבית הכנסת הינו שווה ערך למקומם של הבנים הזכרים. מגמות חברתיות התואמות את המהפך

65 מ' ארנד, חינוך יהודי בחברה פתוחה, רמת גן תש"ס, עמ' 107.

66 ספרות מחקרית רבה נכתבה בנושא אקטואלי זה, לא כאן המקום להרחיב. לדוגמה: כ' לאו, "אתגר חידוש ההלכה", אקדמות, כג (תשס"ט), עמ' 49-62; נ' גוטל, "תלמוד תורה לנשים", בתוך י' באשי, מ' בן פרץ וא' כוגנים (עורכים), חינוך והכשרה, ירושלים 2004, עמ' 41-63; מ' וזנר, "תלמוד תורה כנגד כולן", אקדמות, ז (תמוז), תשנ"ט, עמ' 143; ח' קהת, "מעמד הנשים ולימוד תורה בחברה האורתודוקסית", אקדמות, ז (תמוז), תשנ"ט, עמ' 123-135.

67 ר' יהודה ליב ב"ר משה מינדן (לעיל הערה 46), כר ע"א – כה ע"ב.

68 הרב אברהם שלום שאקו בן אדמו"ר שלום בן דוד בן יחיא, היכל עבודת השם, בני ברק תשמ"א.

69 הרבי מליובאוויטש, ס' השיחות, ברוקלין תשמ"ט, ח"א עמ' 5.

70 הרב ש' אבינר, מקדם לבית אל, ירושלים תש"ן, עמ' 20.

התפיסתי שחל אצל הפוסק הפוסט-מודרני, בעקבות שינוי מעמד האישה.⁷¹

2. מקומן של אמהות לתינוקות בבית הכנסת

אישה אמנם פטורה פורמאלית ממצוות עשה שהזמן גרמא ומתלמוד תורה, אולם בעירן הפוסט-מודרני מעמד האישה שונה מבעבר.⁷² ה"חפץ חיים" קבע, שעל אישה מודרנית ללמוד תורה כדי שאישיזוהה הרוחנית תתפתח אף היא במקביל לצדדים אחרים שבה: "קבלת האבות נתרופפה... כפרט אותן שמרגילין עצמן ללמוד כתב ולשון העמים, בודאי מצווה ללמד אותן חומש וגם נביאים וכתובים ומוסרי חז"ל... כדי שתאומת אצלן עניין אמונתנו הקדושה". רצון האישה להיות גם שותפה בעולמה הרוחני של היהדות, לקיים מצוות לפי אפשרויותיה ולהשתתף בחוויה הדתית של הקהילה כולל תפילה בבית כנסת, אף על פי שמין הדין פטורות הן מתוקף "מצוות שהזמן גרמן", יוצר מוקד הפרעה חדש בבית הכנסת – עזרת הנשים. שני רבנים מהציונות הרחית ניסו להתמודד עם מגמה חדשנית זו שאותה מנסות להוביל האמהות הצעירות. אולם אף על פי ששני הרבנים שייכים לאותו מגזר, כל רב מייצג גישה שונה מחברו ובהתאם לאותה מגמה מביא אסמכתא לדבריו.

1. הרב שלמה אבינר – בגישת "מצוות עשה שהזמן גרמן"⁷³

"לפעמים ילדים מובאים לבית הכנסת בשבתות וימים טובים, לאו דווקא מדאגה לטובתם של הילדים. וההורים אף יודעים היטב שזה לרעתם, וכן שזה מפריע לצבור – אלא מפני שגם האם רוצה להתפלל, ואין מי שישמור על הילד. רבוננו של עולם ישלם שכר לאמהות על רצונן הטוב, אך הן שוגגות בזה, שהרי ידוע ומפורסם הטעם שנתנו הראשונים לפטור נשים ממצוות עשה שהזמן גרמן: מפני שעליהן לטפל בענייני הילדים וצרכי הבית מוטלים עליהן, ושמא באותה שעה תהיינה עסוקות בהם. לכן במקרה כזה, יש לסדר מישהו בבית שישמור על התינוק, אך בודאי שאי-אפשר לקיים בבת אחת הן את המצוה להיות שמרטף והן את המצוה להתפלל".⁷⁴

2. הרב יהודה הרצל הנקין – בגישת "זה נהנה וזה לא חסר"⁷⁵

בתחילה פוסל הרב הנקין את דבריו של הרב אבינר תוך הסתמכות על מובאות פסיקתיות לחיזוק דבריו: "אם כוונתנו שנשים פטורות מתפלה סדורה שהיא מצות עשה דרבנן שהזמן גרמא, זה אינו אלא לדעת הרמב"ם, אבל לרמב"ן ורוב ראשונים חייבות בשמונה עשרה שחרית ומנחה

71 מ' ארנר, חינוך יהודי בחברה פתוחה, ציוני דרך, דמת-גן תש"ס, עמ' 111-112; ב' לאו, "אתגר חידוש ההלכה", אקדמות, כג (תשס"ט), עמ' 49-62.

72 מ' ארנר, שם, עמ' 111-121. עלוני קולך העוסקים בפרשת השבוע וסוגיות נשים דתיות של "פרום נשים דתיות".

73 "וכל מצות עשה שהזמן גרמא, אנשים חייבין ונשים פטורות". משנה, קידושין א, ז.

74 הרב ש' אבינר, תורת אפך – פרקי חינוך (א'), ירושלים תשנ"א, עמ' 181.

75 בכא קמא כ ע"א.

בזמניהן... ואם כוונתו שהתורה פטרה אותן ממצות עשה שהזמן גרמא כדי שתוכלנה להתעסק עם הטף וזוהי תלמודנה שאין יעוד שלהן לברא לבית הכנסת דוקא ויכולות להתפלל בבית, על כל פנים לא שייך לכתוב על זה שטעות היא בידן. כשלעצמי אני סבור שכיון שנשים היום יוצאות לכל דבר הלואי שתצאנה לבתי כנסת ומקומות של קדושה... ואם חושקות נפשן לברא לבית הכנסת אזי צריך להתייחס לזה בכובד ראש... שהעיקר לעשות להן נחת רוח... שכל שרבות באות, יש עגמת נפש לבודדות להישאר בחוץ, וכל שבת אצלם היא כזה. לכן דעתי דאוי לסדר תורנות שמירת התינוקות כדי לאפשר לאמהות לברא לבית הכנסת".⁷⁶

הרב הנקין מנסה ליצור איוון בין הרצון לחזון. באמפתיות וברגישות גדולה למעשיהן של האמהות המבקשות למלא את מצבתי הרוחניות בהצטרפותן לתפילה ציבור, הוא מאפשר לאמהות להגיע לתפילה. אולם בכל זאת, לא במחיר של הפרעת שאר המתפללים, אלא בשילוב של התייעלות והצעה אופרטיבית לאמהות למען יהיה בבחינת "זה נהנה וזה לא חסר".⁷⁷

סוף דבר

עיון במקורות התורניים לדורותיהם מלמד כי המתח התמידי שבין האידיאל החינוכי לסוגיה ההלכתית נשאר שריד וקיים לאורך כל הדורות, אולם הלך והתעצם במאות האחרונות עד הגיעו לשיאו בעידן הפרוט-מודרני בשל מאפייני התקופה. בנוסף, נמצאו הבדלים במגוון דרכי ההתמודדות של הממסד התורני עם סוגיה זו, הבדלים הגובעים מרוח המקום ומרוח התקופה המשקפים את המגמות החברתיות שרווחו בקהילות השונות.

המקורות מייצגים שתי גישות מרכזיות: האחת הינה הגישה החינוכית, בהתאם לתפיסה הפילוסופית של היהדות המעלה על נס את חינוכו של הילד. לפי תפיסה זו, אנו עדים לניסיונות מרורגים לשילובו של הילד בבית הכנסת; יש קהילות המתייחסות ליכולתו השכלית של הילד ויש קהילות המתייחסות לגילו הכרונולוגי של הילד. בהתאם לכך, קהילות אלו מעודדות הבאת ילדים לתפילה ואף יותר מכך, גם מטילות על הקטן תפקידים לטובת כלל ציבור המתפללים. הגישה השנייה הינה הגישה ההלכתית, הרואה את טובת הציבור, ומתוך כך שוללת הבאת קטן לאור הבעיות ההלכתיות שנוצרות מהימצאותו בזמן התפילה. שכן, "אין תפילה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר לשמוע אל הרנה ואל התפלה" (מלכים א' ת, כח; דברי הימים ב' ו, יט), במקום רנה שם תהא תפלה" (ברכות ו' ע"א) ולא מציאות בה רינת הקטנים גוברת על רינת המתפללים. ואכן, מהמאה ה-16 נמצאות עדויות של מתח הלכתי בדבריו של הממסד הרבני, מה שמלמד על התחזקות התופעה של הבאת קטנים לבית הכנסת לאו דווקא לשם תפילה. מעיון במקורות נמצא כי הסמכות הרבנית ניסתה להתמודד עם התופעה ופעלה בדרכים שונות בהתאם למקום ולתקופה. בתחילה פנו רבני הדור לקהילות, בכאב גדול, בשילוב אסרטיביות ניסו להרוף

76 הרב יהודה הרצל הנקין, שו"ת בני בני, ירושלים תשמ"א, סימן ה.

77 בבא קמא כ' ע"א.

את התופעה. כוחה של ההלכה היווה את יסוד הדברים, בפנייה הן לרגש והן לשכל, ובא לידי ביטוי בשלוש דרכים מרכזיות: 1. דרכי שכנוע המתבססות על הצגת **בעיות הלכתיות** מעצם הימצאותו של הקטן; כבוד הקב"ה, קדושת בית הכנסת, הפרעה לתפילה, ההשלכה מרחיקת הלכת בחינוכו העתידי של הקטן וכן אזהרות מפני עונשים; 2. **הצבת תנאים** ברורים להבאת קטן; גיל כרונולוגי וגיל שכלי; 3. **הטלת האחריות על הקהילה או על האב**; הנחיות מפורטות להשגחה מעשית על הקטן המיפקדת בידיה של הקהילה או של האב, בהתאם לרוח התקופה.

בעידן הפוסט-מודרני, במציאות בה קשה חינוך הדור, המציאות היום-יומית טפחה על פניהם של רבני הציונות-הדתית. השפעות תרבותיות וגם חברתיות הביאו למציאות חברתית שבה קטנים מוכאים לבית הכנסת ומטרידים את תפילתו של הציבור. רבני הציונות הדתית נאלצו לגייס לעזרתם את עולם ה"קודש" לצד עולם ה"חול" כמאפיין את דרך חייה של החברה הציונית-דתית בעידן הפוסט-מודרני. כשמצד אחד הציבו תנאים מגבילים להבאת הקטן לבית הכנסת כיאה לעולם ההלכה, ומצד שני, הקשיבו לרחשי הציבור והעניקו לגיטימציה להבאת הקטן, אולם בשונה מהעבר, השאירו את האחריות המלאה על כתפי האב. אפיוני התקופה גם אילצו אותם לפנות בסגנון מתון ובלשון רכה תוך נתינת המלצות מדורגות לשילוב הקטן בתפילה, המלצות שהלכו ומצאו את ביטוין גם בתקנוני בתי הכנסת.

"ואני תפילתי לך ה' עת רצון, אלוהים ברב חסדך ענני באמת ישעך" (תהילים סט, יד).
אשא תפלה כי בעידן הפוסט-מודרני ישכילו ההורים להשתית את המעשה החינוכי של חינוך קטן לתפילה בבית הכנסת, על בסיס הדיון ההלכתי לדורותיו.